

М. В. Бориславська*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ТА РОЛІ СУЧАСНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

Термін “цивільне право” може використовуватись у різних розуміннях, зокрема, для позначення галузі права, галузі законодавства, галузі правової науки та навчальної дисципліни. Саме використання його для позначення складової частини органічного цілого — системи права України і становить особливий інтерес науковців та практиків. Дане питання є важливим у будь-які часи, тому що система права є явищем динамічним, що перебуває у постійному розвитку та удосконаленні.

Метою цього дослідження є визначення значення цивільного права саме як складової частини системи права України, вплив його на систему у цілому та на її найбільші структурні елементи (тобто, окремі галузі) зокрема.

Системою права є внутрішня будова (структура) права, яка відображає об'єднання та диференціацію юридичних норм¹. Подібну будову можна представити дwoяко. По-перше, це наявність у ній галузей права; по-друге, не можна не враховувати поділ системи права певної країни на публічне та приватне.

Щодо першого аспекту. Варто зазначити, що поділ системи права на галузі є загально визнаним, таким, що сприймався і соціалістичною юридичною наукою. Тобто, дослідження даного питання має у нашій науці глибокі історичні корені.

Умовно систему права можна уявити у вигляді піраміди. Складовими ж частинами цієї будови є правові норми (найменші частини, що є фундаментом піраміди), правові інститути, підгалузі (субінститути), та найбільші елементи — це галузі права.

Зупинимось детальніше саме на галузях та на місці серед них цивільного права.

У цілому галузі права можуть бути поділені на три основні ланки:

1) профілюючі, базові галузі. Серед них варто виділити окремо та поставити над всією правовою системою галузей дійсно базову галузь всієї системи — конституційне право. Окрім нього до цієї ланки відносяться три матеріальні галузі — цивільне, адміністративне, кримінальне право та відповідні їм три процесуальні галузі — цивільне процесуальне, адміністративно-процесуальне, кримінально-процесуальне право. Матеріальні галузі присвячені безпосередньо правам та обов'язкам, іншим юридичним питанням по суті, а процесуальні галузі — процесуальним, процедурним питанням.

2) спеціальні галузі, де правові режими модифіковані, пристосовані до особливих сфер життя суспільства: трудове право, земельне право, фінансове право, право соціального забезпечення, сімейне право, кримінально-виконавче право.

3) комплексні галузі, для яких є характерним поєднання різнорідних інститутів профілюючих та спеціальних галузей: торговельне право, морське право, екологічне право, інформаційне право тощо².

Адміністративне та цивільне право — це дві профілюючі галузі регулятивного права (саме дві, тому що вони виражають дві визначені сфери — публічне та приватне право, які втілюють у своїх юридичних режимах в найбільш чистому вигляді два первісні за своїм значенням методи — централізованого та диспозитивного регулювання). Ці галузі характеризуються яскравою контрастністю, юридичною несумісністю по відношенню одна до одної, що виключає можливість взаємного субсидіарного застосування норм, що належать до даних галузей. Вони є юридично первинними, містять правовий матеріал, який використовується при формуванні правових режимів інших галузей. Третя профілююча галузь — кримінальне право — спрямована переважно на виконання охоронних завдань³. Без перебільшення дані галузі права з відповідними їм процесуальними галузями можна назвати “трьома китами” системи права будь-якої держави. Незважаючи

© Бориславська М. В., 2008

* доцент кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. — М.: Изд. группа Инфра-М — Норма, 1997. — С. 314.

² Алексеев С. С. Право: Азбука. — Теория. — Философия. — М.: Издат. группа НОРМА — Инфра-М, 1999. — С. 46.

³ Там само. — С. 252-253

на випадки виникнення нових галузей чи ліквідації існуючих (що може мати місце як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин), базові галузі права є і будуть, хоча сфера їх впливу на суспільні відносини може змінюватись залежно від реалій часу. Отже, роль цивільного права проявляється не просто як в одній із складових частин загального цілого — системи права України, яка є основою цивілізованого та взагалі можливого існування суспільства. Цивільне право поряд з адміністративним правом є фундаментом існування системи права, а, відповідно, й нашої держави. Вона встановлює регулятивні відносини, повсякденні, ті, учасниками яких щоденно є кожен із нас.

Кожна галузь права володіє своїми специфічними ознаками, зокрема, предмет правового регулювання, “власне законодавство” (окремі науковці зазначають, що кожна галузь повинна мати свій кодекс, бо ж наявність кодексу свідчить про самостійність певної галузі, що ж звичайно, не може сприйматись як загальне правило), і найголовніша особливість — наявність власного методу регулювання (або “особливого юридичного режиму”). Саме за цими критеріями і здійснюється розмежування галузей права. Окремо необхідно підкреслити, що розмежування галузей виключно за предметом регулювання є хибним, тому що саме особливий юридичний режим як цілісна система регулятивного впливу дає найбільш повне уявлення про специфіку галузі — ті способи (наприклад, дозвіл, зобов'язання, заборона), через які здійснюється правове регулювання, специфіку санкцій, способів їх реалізації, систему принципів галузі тощо, та які в кінцевому рахунку визначають правовий статус суб'єктів певної галузі.

Практичне значення відмежування цивільного права від інших галузей (в першу чергу шляхом встановлення чітких критеріїв такого відмежування) полягає у визначенні галузевого нормативного акту, що буде використовуватись при вирішенні конкретної життєвої ситуації, або ж при наявності прогалин у правовому регулюванні — аналогії права або закону. Саме при необхідності застосування аналогії права набуває особливого значення розмежування галузей, оскільки вона здійснюється шляхом застосування принципів певної галузі, система яких для кожної галузі неповторна та індивідуальна.

Цивільне право близько стикається з деякими іншими галузями, що також певною мірою регулюють майнові відносини — фінансовим, адміністративним, сімейним тощо.

Інструментарієм, окремими здобутками, розробками, термінологією цивільного права користується частина спеціальних та комплексних галузей. Тобто, цивільне право виступає загальною частиною групи галузей цивілістичного спрямування. Заради справедливості необхідно зазначити, що окремі галузі виокремились на певному етапі саме з цивільного права. Такими, зокрема, є трудове, земельне право. Виділенню цих галузей як самостійних сприяла необхідність включення до відповідного регулювання публічно-правових засад, які стали елементом захисту та гарантування інтересів певних суб'єктів з боку держави (наприклад, щодо трудового права — інтересів працівників від свавілля роботодавців) або охорони певних об'єктів (наприклад, землі (земельних ділянок) у земельному праві, що можна розглядати як один з чинників національної безпеки). Сімейне ж право, яке також є породженням цивільного права, і про співвідношення якого з цивільним правом традиційно говорять — “дискусія з приводу сімейного права”, за своїми загальними принципами, розширенням договірної регулювання все більше й більше тяжіє до повернення у сферу цивільного права в якості підгалузі. Особливо очевидним це стало після прийняття нових кодексів — Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року та Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року як зразків сучасних ліберальних нормативних актів.

Законодавством передбачена можливість субсидіарного застосування норм цивільного права щодо правовідносин зі сфери інших галузей. Так ст. 9 Цивільного кодексу передбачає, що положення ЦКУ застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання.

Встановлення нових правил, норм в регулятивних галузях, що обумовлені зокрема й лібералізацією відносин в економічній сфері, тягне за собою зміни у галузях охоронних. Так прикладом подібного зв'язку можна назвати скасування такого складу злочину, як незаконні валютні операції, скасування адміністративного проступку — отримання нетрудових доходів тощо.

Однак ЦК містить такі деякі обмеження, значення яких полягає в тому, щоб запобігати перетворенню передбачених ЦКУ свобод у свавілля, не допускати зловживання

фізичними та юридичними особами правами, наданими їм законодавством. Зокрема, суду надано право відмовляти таким особам у захисті прав, якими вони зловживають. Боротьбі з корупцією допомагають норми ЦК про недійсність правочинів⁴.

Спірним залишається необхідність існування ГКУ та господарського права як галузі, прийняття даного нормативного акту можна назвати найбільш дискусійним в історії сучасної України. Зокрема, Я. М. Шевченко звертає увагу на те, що ГКУ та ЦКУ регулюють суспільні відносини з діаметрально протилежних позицій. Також окремими дослідниками зазначається, що його наявність є проявом дуалістичної системи приватного права, яка, по-перше, ніколи не була характерна для нашої держави, а, по-друге, є відхиленням від загальних тенденцій світового розвитку юриспруденції: більшість країн світу йдуть шляхом об'єднання двох кодексів — Цивільного та Торговельного (Комерційного) в один — цивільний кодекс.

Необхідною підтримкою, запорукою дієвості цивільного права виступає цивільне процесуальне право. Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України). Отже, існування цивільного процесуального права викликано насамперед необхідністю примусової реалізації норм матеріального права.

Дієвість всієї системи права України визначається взаємоузгодженістю, взаємодією усіх без виключення галузей права.

Отже, можна говорити, що наскільки б складною за своєю структурою не була система права, в ній обов'язковим, усталеним та стабільним залишається комплекс профілюючих (базових) галузей, які і являють собою ядро системи права України. Враховуючи сучасні тенденції розвитку права, можна сказати, що право з інструменту державної влади все більше перетворюється на самостійний регулятивно-охоронний фактор, мета якого — обслуговування інтересів окремих членів суспільства. І цивільному праву тут відводиться провідна роль, оскільки саме ця галузь володіє можливостями диспозитивного регулювання, що дозволяє учасникам відносин максимально врахувати при встановленні та розвитку правовідносин своє бачення, власні можливості та побажання.

Ще в одному значенні цивільне право є непереврешеним та незамінним, а саме як основа, база приватного права. Це той другий аспект цивільного права як складової частини системи права України, про який зазначалося на початку.

Особливе значення цивільне право має як основа, база приватного права. Поняття, ознаки, функції приватного права є предметом численних наукових досліджень. Поділ системи права на публічне та приватне є загальновизнаним та таким, що характеризує національну юридичну систему. Хоча й підкреслюється, що для країн континентальної Європи він є більш вираженим та очевидним, ніж в країнах англосаксонської системи права⁵.

Саме приватне право є тим інструментом, який спрямований на задоволення інтересів приватних осіб та проявляється у свободі волі, автономності даних суб'єктів, що дає можливість реалізувати економічну свободу суб'єктів.

Історія приватного права бере свій початок з римського приватного права. Саме римське приватне право вважається чи не найдосконалішим результатом правової думки за весь період розвитку людської цивілізації, що й зумовило рецепцію багатьох його положень у законодавстві різних країн та в різні часи, аж до сучасності. Повернення до нормативного закріплення та визнання окремих правових інститутів римського права ми можемо побачити і у сучасному цивільному праві України. Причому йдеться як про ті явища, які існували у нашій державі, але не набули правового регулювання (наприклад, право володіння як окреме речове право, суперфіцій), так і тих, що не були взагалі відомі вітчизняній практиці останніх десятиліть (наприклад, земельні сервітути).

Поділ на публічне та приватне право не дає можливості поділити усі галузі права на дві великі частини (тому що в переважній більшості з них є елементи публічного і приватного). Можна сказати, що основою публічного права є адміністративне і кримінальне право, а основою приватного — саме цивільне право. Конституційне ж право при його традиційному віднесенні

⁴ Роль гражданского и смежных с ним отраслей права в предупреждении коррупционной и организованной преступности (научно-практическая конференция, 29-30 октября 2001 г., ИГП РАН) (Окончание) // Государство и право. — 2002. — № 4. — С. 90.

⁵ Алексеев С. С. Указ. работа. — С. 41.

більшістю авторів саме до публічного права слід розглядати взагалі окремо у зв'язку з його особливою роллю щодо усієї правової системи. Саме конституційне право є тією основою, яке закладає підвалини різних галузей права (і тих, які однозначно можна віднести до сфери публічного або приватного права, і тих, що є поєднанням публічних та приватних засад). У сфері цивільного права конституційне право закріплює положення про форми та захист права власності, можливість вступати в політичні партії та громадські організації тощо.

У цивільному праві також існують окремі елементи публічного права: норми про публічний договір, договір приєднання, про обов'язковість державної реєстрації правочинів з нерухомим майном, щодо ліцензування певних видів підприємницької діяльності, щодо врегулювання відносин за участю фізичних осіб-споживачів тощо. Будь-яка правова норма — це компроміс інтересів. І дані “публічні” правила внесені у цивільне право з метою охорони прав та інтересів менше захищеної сторони договору (учасника правовідносин) або ж з метою захисту загальнодержавних (загальносуспільних) інтересів, бо це є найбільш дієвий спосіб забезпечення даного компромісу.

Цивільне право виступає основним регулятором суспільних відносин приватного характеру. Саме його норми супроводжують людину від народження до відходу з цього світу, а часом і довше (спадкове право, авторське право). Цивільний кодекс є не тільки основним актом цивільного законодавства, але й основою для всієї системи приватного права, кодексом життя всього громадянського суспільства⁶.

Правовий прогрес останніми десятиліттями свідчить про підвищення ролі приватного права, проникнення його у сфери, що традиційно характеризувалися виключним або переважним публічно-правовим регулюванням. Це пояснюється загальнодержавним визнанням та законодавчим закріпленням загальнолюдських цінностей та свобод, утвердженням засад правової держави, і насамперед — загальним визнанням пріоритету приватних інтересів над інтересами публічними, державними. Зміна у загальному напрямі розвитку економічних відносин — від адміністративно-планових засад до розвитку ринкової економіки також є суттєвим аргументом у підвищенні ролі цивільного права. Основне призначення сучасного цивільного права — сприяти належними йому приватноправовими методами створенню у державі нормальної ринкової середовища, забезпеченню справжнього цивільного обігу. Цьому служать такі принципи цивільного права, як: рівність всіх форм власності, свобода пересування, свобода договору та автономія волі його учасників.

Перехід нашої країни до ринкової економіки з неминучістю приводить до розширення сфери цивільно-правового регулювання майнових відносин, що складаються у різних сферах діяльності. Так на зміну централізованому розподілу матеріально-технічних ресурсів, здійснюваному в адміністративно-правовому порядку, прийшли біржова, оптова й інша форми торгівлі, врегульовані нормами цивільного права. Встановлювані в адміністративному порядку ціни на зроблену продукцію та товари народного споживання були замінені на договірні ціни, встановлення яких здійснюється у цивільно-правових формах. Житлові приміщення, що розподіляються раніше в адміністративному порядку, переходять у власність фізичних осіб. Права на ці приміщення здійснюються фізичними особами у межах цивільно-правових відносин. Земля, її надра й інші природні об'єкти втягуються у цивільний обіг та стають об'єктами цивільно-правових правочинів. Цивільне право — необхідний елемент саморегулюючого економічного механізму, іменованого ринком. Тому зі зміцненням ринкової економіки у нашій країні роль та значення цивільного права у житті суспільства неухильно будуть зростати⁷.

Отже, можна зробити висновок, що сучасне цивільне право є важливим складовим елементом системи права України. Воно відноситься до базових, профілюючих галузей права, є основою, поштовхом для розвитку галузей як цивілістичного спрямування, так і інших. Разом з тим цивільне право є основою приватного права. Дієвість системи права в цілому залежить від узгодженості норм різних галузей права, в тому числі й цивільного. З розвитком ринкової економіки, приєднанням України до загальносвітових цінностей та принципів роль та значення цивільного права тільки зростатиме.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 4 від 21 листопада 2008 року)*

⁶ Кузнєцова Н. Цивільне право та громадянське суспільство // Правовий тиждень. — 2006. — 17 жовтня. — С. 7.

⁷ Гражданское право: Учебник / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М.: ООО «ТК Велби», 2002. — Том 1: — С. 6.